

Наталія Вароді

ПРАВОСЛАВ'Я ТА СУСПІЛЬСТВО В УРСР НА ПОЧАТКУ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.5090010

© Н. Вароді, 2021. CC BY 4.0

Роль релігії, зокрема православ'я, у суспільстві УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками протягом тривалого періоду часу є предметом жвавих дискусій. Саме цей чинник зумовив необхідність проведення історіографічного аналізу проблеми. **Метою статті** є аналіз досліджень становища православної Церкви в УРСР на початку радянсько-німецької війни, з'ясування їхньої джерельної та методологічної бази, пояснення змін інтерпретацій місця Церкви в житті держави та суспільства. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку нападу Німеччини та її союзників на СРСР до повної окупації території УРСР німецькими військами. Географічні рамки обмежені територією УРСР на момент початку німецької агресії за винятком земель, приєднаних до СРСР протягом 1939–1940 рр., адже там не було проведено тотальної колективізації та не відбулося (станом на червень 1941 р.) їх всебічної інтеграції до радянського соціального організму. Наша розвідка охоплює лише ту територію, що перебувала під контролем радянської влади. При написанні статті застосовувався принцип системності, **методи** порівняння й узагальнення, структуризації та аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає у визначенні чинників формування наукових інтерпретацій проблем буття українського радянського суспільства зазначеного періоду на основі проаналізованої історіографії, виявленні основних досягнень та помилок у цьому інформаційному полі. Важливо і в подальшому продовжувати наукові дослідження проблеми взаємовідносин православ'я та суспільства в УРСР 1941–1942 рр., адже досить важко оцінити рівень релігійності в радянському суспільстві на початку війни, оскільки звіти НКВС, спогади та документи партійних органів не узгоджуються між собою, їхні укладачі доходять часом протилежних висновків. Сам характер радянської політичної системи, де вплив суспільства на владу штучно обмежувався, спричиняв недостатню обізнаність влади з існуючими суспільними настроями. Суспільна значущість цієї проблематики виявляє проблему диктату політичних інтересів над науковими, що веде до ігнорування цілих пластів джерел. **Висновки.** У статті узагальнено розвиток поглядів на роль православ'я в УРСР зазначеного періоду, прослідковано формування джерельної бази цієї проблематики. Висвітлено проблеми політичного впливу на інтерпретацію цього аспекту буття суспільства в історичній науці. Історіографія проблеми взаємовідносин та взаємодії Церкви, суспільства та влади в УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками лише починає активно розвиватися.

Ключові слова: православ'я, суспільство, Друга світова війна, історіографія.

Становище православ'я в УРСР періоду Другої світової війни на сьогодні активно досліджують в історичній науці. Пов'язано це із тривалим замовчуванням такого аспекту суспільного буття в радянській історіографії та його значенням для повнішої реконструкції соціально-політичної ситуації в УРСР на початку війни. Відповідно, з метою узагальнення історіографічного розвитку цієї тематики та пояснення формування тих чи тих концепцій постала необхідність проведення історіографічного аналізу, узагальнення та систематизації поглядів на місце православ'я в українському радянському суспільстві, що сформувалися на сьогоднішній день в історичній науці.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють період від початку нападу Німеччини та її союзників на СРСР до повної окупації території УРСР німецькими військами. Географічні рамки обмежені територією УРСР на момент початку німецької агресії за винятком земель, приєднаних до СРСР протягом 1939–1940 рр., адже там не було проведено тотальної колективізації та не відбулося (станом на червень 1941 р.) їх усебічної інтеграції до радянського соціального організму. Наша розвідка охоплює лише ту територію, що перебувала під контролем радянської влади.

Історіографія цієї проблеми досить докладно висвітлена в праці М. Шкаровського «Православие при социализме. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–

1964 гг.»¹. Однак вона побудована здебільшого на російському матеріалі, не враховує розроблення зазначеної проблематики українськими дослідниками. Ця обставина обумовлює наукову актуальність нашої розвідки.

Роль православ'я в українському радянському суспільстві на початку війни СРСР із Німеччиною та її союзниками протягом тривалого часу не досліджували в історичній науці. Радянська держава майже до кінця свого існування з різною інтенсивністю провадила як внутрішню, так і зовнішню пропаганду атеїзму як прогресивнішого порівняно з релігійним світоглядом. Відповідно, СРСР позиціонував себе як державу, де релігійні переконання поступово відходять у минуле, поступаючись місцем раціоналістичному марксистсько-ленінському вченню. Такий підхід не є виправданим, адже при переписі населення СРСР 1937 р. 57% респондентів визнали себе віруючими. Ці дані можна вважати заниженими, адже в ті часи визнання релігійності було рівноцінним визнанню політичної опозиції; тому багато людей, безумовно, приховували свою приналежність до релігійних конфесій². Із початком війни релігійні почуття населення посилилися, особливо зважаючи на катастрофічні події її початкового періоду. Незважаючи на суттєві зміни в становищі релігії в СРСР під час Другої світової війни (відновлення Московського патріархату), протягом тривалого часу ні радянські, ні зарубіжні науковці не аналізували місце релігії в радянському суспільстві. Причиною цього стала офіційна радянська пропаганда, що представляла релігію взагалі одним із пережитків експлуататорських соціально-економічних формацій.

У радянському соціалістичному суспільстві пророкували поступове відмирання релігії та панування наукового матеріалістичного марксистсько-ленінського світогляду. Радянська влада прагнула на основі офіційної ідеології виробити нову релігію, що утверджувала б цінності майбутнього комуністичного суспільства. Попри визнання заступником місцеблюстителя патріаршого престолу митрополитом Сергієм (Страгородським) у 1927 р. радянської влади як богоданої, у 1930-х рр. у СРСР розгорнули потужний пропагандистський та силовий наступ на релігію взагалі та православ'я зокрема. Окрім ідеологічно-світоглядної сфери, атеїстичний наступ був тісно пов'язаний із національним питанням. Цей аспект уперше докладно розглянутий американським дослідником С. Майнером: релігія є одним із ключових аспектів формування національно-цивілізаційної ідентичності³. Саме тому новий курс відносно до православної Церкви Московського патріархату приблизно співпав у часі з реанімацією у всесоюзному масштабі російської патріотичної ідеології (зі збереженням марксистсько-ленінської риторики). У той же самий час діяльність конкуруючих конфесій, особливо позначена моноетнічністю, зазнавала утисків та репресій. Фактично Радянський Союз пішов у церковному питанні шляхом царської Росії, перетворивши православну Церкву Московського патріархату на одну з державних установ.

Винятками стали церковні видання, які, утім, не мали широкого суспільно-наукового резонансу. Серед них варто відзначити книжки «Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война: сборник церковных документов» та «Правда о религии в России»⁴. Ці праці мали на меті ідеологічну «обробку» можливих закордонних союзників СРСР переважно з числа православних народів. Характерною їхньою рисою було ігнорування репресивних заходів щодо служителів церкви в СРСР. Слід відзначити також пріоритетність Російської Православної Церкви в перших дослідженнях – як радянських, так і зарубіжних. Пояснюється це тією однозначною підтримкою дій влади з перших днів війни, що її виголосив місцеблюститель московського патріархату митрополит Сергій.

Після завершення війни питання про роль релігії в житті радянського суспільства протягом тривалого часу не привертало уваги дослідників. Радянська історіографія уникала цієї проблеми через збереження в офіційному ідеологічному дискурсі атеїстичної риторики, а також через політичну недоцільність визнання ролі православної Церкви в перемозі над нацизмом, що впливало із першої названої обставини.

Серйозною проблемою для пізнання становища православної Церкви в УРСР у початковий період війни є брак наукових досліджень щодо антирелігійних акцій радянської влади в 1930-х рр. Відповідно, ускладнюється розуміння місця релігії в радянському соціумі на момент початку війни з Німеччиною та її союзниками. Радянська історіографія

¹ Шкаровский М. Православие при социализме. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг. Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, Общество любителей церковной истории, 2000. 400 с.

² Майнер С. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика. 1941–1945 гг. / Пер. с англ. В. Артемова. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 58.

³ Там же.

⁴ Правда о религии в России. Москва: Издание Московской патриархии, 1942. 140 с.; Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война: Сборник церковных документов. Москва: Издание Московской патриархии, 1943. 100 с.

уникала цих питань з ідеологічних міркувань; лише у колективній праці «Русское православие: веки истории» було визнано необґрунтованість та незаконність репресивних заходів щодо духовенства та мирян у 1930-х рр.⁵ Зарубіжна та пострадянська історіографія в цьому питанні страждають від браку джерел: ув основному доступними є лише джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи) та матеріали періодичних видань того часу. У той же час варто відзначити досить детальну (із урахуванням доступної джерельної бази) реконструкцію в згаданій вище праці внутрішньоцерковного життя 1920–1930-х рр., що дозволяє дати відповідь на питання про причини підтримки офіційною Церквою державної влади: упродовж зазначеного періоду відбулася трансформація соціальної бази православ'я. Тепер основну масу прихожан становили прибічники радянської влади, вихідці з декларативно привілейованих прошарків населення – селян-колгоспників та робітників. Відповідно, протилежна позиція Церкви відривала б її ієрархів від основної частини пастви. Такий висновок базується на аналізі внутрішньо-церковних розколів та боротьби в 1920–1930-х рр., здійсненому на матеріалах періодичних видань (у т. ч. й церковних). Це твердження страждає соціологічним детермінізмом, хоча й висвітлює одну зі сторін проблеми. Описані соціальні процеси були характерні для радянського суспільства того часу в цілому; соціальна належність далеко не завжди визначає свідомість та світогляд людини; релігійна належність є засобом цивілізаційної самоідентифікації, а війна проти Німеччини та її союзників була саме цивілізаційним протистоянням, і вибір вищого керівництва Московського патріархату тут був очевидний.

Місце Церкви в радянському соціумі під час війни в радянській історіографії системно не вивчали. Перемога у війні представлялася перемогою соціалістичної формації, де місця для традиційної релігії немає. Не можна було допустити применшення ролі ВКП(б) у перемозі за рахунок прояснення ролі православної Церкви Московського патріархату в подіях Другої світової війни. Яскравим прикладом такого замовчування є відсутність даних про релігійну активність населення міст України, що впродовж тривалого часу чинили опір загарбникам. Навіть у тих працях, де йшлося про патріотичну діяльність духовенства, ці згадки у пізніших виданнях були прибрані. Так, у першому виданні праці І. Шубитидзе (1969 р.), присвяченій партизанському руху в Поліссі, є згадки про участь священників у партизанських загонах, а вже у наступному виданні 1974 р. вони відсутні⁶.

Для радянської історіографії з цього питання характерне вельми критичне ставлення до православної Церкви Московського патріархату як до інституції паралельно із визнанням її патріотичної позиції в роки війни⁷. Так, М. Гордієнко не тільки відзначає антирадянську позицію, зайняту частиною ієрархів в Україні та Прибалтиці, а й закидає Церкві використання труднощів військового періоду для збільшення пастви⁸. На думку дослідника, Церква напередодні війни вже не була впливовою силою; такі висновки роблять на основі перекошеного тлумачення висловлювань церковних діячів. При цьому не беруть до уваги статистичні дані щодо кількості вірян із усесоюзного перепису населення 1938 р. та масштаби силових антирелігійних акцій влади середини 1930-х рр. У цьому випадку дослідник вступає в протиріччя із своїми власними твердженнями про зміну соціального обличчя Церкви: домінування в пастві селян та робітників, прихильно налаштованих до радянської влади⁹. Якщо навіть вагома кількість людей із декларативно привілейованих соціальних прошарків залишалася релігійною, не можна погодитись із тезою про незначний вплив православної Церкви в радянському суспільстві напередодні та під час війни.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. ситуація в радянській історіографії досліджуваного питання змінилася. Свідченням цього є роботи історика М. Одинцова¹⁰, де підкреслюють згубність політики радянської влади щодо Церкви в 1930-ті рр. Ця політика не досягла мети, що проявилось вже в перші місяці війни. У поєднанні з патріотичною позицією Московської патріархії цей фактор змусив владу активніше впроваджувати курс на легалізацію Церкви в радянському суспільстві.

В українській історіографії питання взаємовідносин радянської влади та православної Церкви на початку війни активно розробляли в працях О. Лисенка¹¹, І. Гріді-

⁵ Русское православие: Веки истории / Науч. ред. А. Клибанов. Москва: Политиздат, 1989. С. 618.

⁶ Шубитидзе И. Полесские были. Мемуары. Минск: Беларусь, 1969. 319 с.

⁷ Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе. Москва: Политиздат, 1984. 176 с.

⁸ Гордиенко Н. Современное русское православие. Ленинград: Лениздат, 1988. 304 с.

⁹ Там же. С. 130.

¹⁰ Одинцов М. Государство и религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Российское объединение исследователей религии*. URL: <https://rusoig.ru/03print/03print-01/03print-01-48/>.

¹¹ Лисенко О. Церковне життя в Україні: 1941–1946. Київ: Наукова думка, 1998. 204 с.; Його ж. Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II світової війни: джерелознавчий аспект проблеми. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України, 2000. № 10. С. 347–362.

ної¹², В. Войналовича¹³, В. Пашенка¹⁴. Останній узагальнив надбання світової історіографії з цього питання, а також значну увагу приділив дослідженню взаємовідносин між РПЦ та УАПЦ у роки війни. Стосовно факторів зміни політики влади щодо Церкви дослідник звертає увагу на «поглиблення розколу між гаслами про побудову суспільства безвірників та прихованою релігійністю переважної більшості населення Радянського Союзу»¹⁵. На нашу думку, недоліком праці є ігнорування атеїстичних настроїв більшої частини радянської молоді, що підтверджено й німецькими документами. Реконструкція радянського суспільства як такого, де абсолютна більшість населення була релігійною та прагнула змін у становищі Церкви, є спрощенням реальної ситуації. Аналогічні висновки містяться й у праці О. Лисенка¹⁶. Дослідник наголошує на пріоритеті владної ініціативи при проведенні репресивних стосовно Церкви заходів. Наведені документи, що ілюструють у таких випадках (закриття однієї з церков у Києві) ініціативу місцевих мешканців, науковець уважає результатом маніпулювання масовою свідомістю та фальсифікацією. Разом із тим, незначна кількість протестів, відсутність охочих серед вірян узяти в оренду церковне приміщення та поганий стан самого приміщення свідчили про незначну кількість прихожан¹⁷. Ці факти, з урахуванням політичної та економічної ситуації в тогочасному СРСР, а також свідчення органів державної безпеки про розповсюдженість нелегальних культових установ свідчать скоріше про байдужість значної частини населення до Церкви як інституту, зі збереженням при цьому індивідуального потягу до релігії.

Тему взаємодії радянських спецслужб та православної Церкви піднімає український дослідник Д. Веденєєв¹⁸. На основі документів органів державної безпеки, зокрема звітів про суспільні настрої, автор доходить висновку про поширеність релігійних поглядів в УРСР напередодні війни. Відповідно: «Окрім традиційної “уваги” влади державного атеїзму до Церкви як до небезпечної перешкоди на шляху встановлення тотального контролю над свідомістю громадян, професійний інтерес НКВС–НКДБ до релігійного середовища закономірно стимулювався намаганнями агресорів та їх спецслужб використати активізацію релігійного життя у своїх воєнно-політичних цілях та в рамках інформаційно-психологічної війни проти СРСР як жертви агресії»¹⁹.

Для розуміння ситуації на західноукраїнських землях дуже важливою є праця канадського дослідника Т. Міненка²⁰. Автор увів у широкий науковий обіг масив документів, які зберігаються в архіві Православної Митрополії у Варшаві та архіві УПЦ у Сполучених Штатах Америки в Баунд-Бруці. Найбільш значимі він помістив у додатках до монографії. Особливості використаної ним джерельної бази зумовили зміщення акценту дослідження на західноукраїнські землі. Автору вдалося докладно висвітлити внутрішньоцерковну боротьбу на початку німецького вторгнення між ієрархами, висвяченими за радянської влади, та митрополитом Діонісієм, який управляв православною Церквою на цій території до поділу Польщі. Наслідком стало створення Автономної Православної Церкви в складі Московського патріархату. Утім, це підпорядкування було скоріше номінальним, оскільки новостворена структура, по-перше, мала діяти вже в умовах окупаційного режиму, а, по-друге, визначала рамки автономії відповідно до рішення Всеросійського помісного собору 1918 р.: лише обрання митрополита мало схвалюватися патріархом, у всьому іншому українська Церква здобувала самостійність.

На сучасному етапі розвитку історичної науки цю тему широко досліджують в Росії²¹. Російська історіографія зосереджує увагу на становищі Церкви під владою окупаційної адміністрації, проблемах державно-церковних відносин у СРСР, допомозі Церкви на

¹² Грідіна І. Православні віруючі України в роки Другої світової війни: монографія. Донецьк: Сталкер, 2006. 212 с.

¹³ Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

¹⁴ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

¹⁵ Там само. С. 4.

¹⁶ Лисенко О. Радянські документи про релігію та церкву в Україні...

¹⁷ Там само. С. 350.

¹⁸ Веденєєв Д. Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 377–396.

¹⁹ Там само. С. 392–393.

²⁰ Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період): Монографія. Вінніпег–Львів: Логос, 2000. Т. 1. 392 с.

²¹ Васильєва О. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Московский государственный институт культуры. Москва, 1990. 26 с.; Якунин В. Патриотическая деятельность Русской Православной церкви и изменение государственно-церковных отношений в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Самарский государственный университет. Самара, 1998. 20 с.

потреби фронту (танкова колона імені Дмитра Донського, ескадрилья імені Олександра Невського). Останній аспект державно-церковних відносин періоду Другої світової війни всебічно розкритий у праці О. Васильєвої²². Глибоким і всебічним вивченням становища православної Церкви в роки Другої світової війни займається М. Шкаровський²³. Дослідник здійснив масштабний аналіз державно-церковних відносин впродовж 1939–1964 рр. Залучення потужної джерельної бази (фонди релігійних організацій, особові справи репресованих священників, спогади та листування учасників описаних подій, матеріали періодики) уможливило комплексний аналіз місця православної Церкви в радянському суспільстві 1941–1942 рр. Автору вдалося пролити світло на досі не досліджувану проблему зростання релігійності серед військових. Проблему становить брак джерел за цією тематикою: релігійність військовослужбовців не фіксувалася у партійно-державних документах, її навпаки намагалися приховати всі залучені до цього процесу особи. Тому покликатися тут можна лише на джерела особового характеру, недоліком яких є ілюстрація окремого одиничного випадку, а не процесу в цілому. Використання таких джерел дає змогу зафіксувати лише тенденцію, а не конкретні виміри процесу зростання релігійності у військах.

Докладно взаємовідносини між радянською державою та православною Церквою розглянуті в праці «Москва та Східна Європа. Влада і церква у період суспільних трансформацій 40–50-х років XX століття: нариси історії»²⁴. Відмічається зміна ставлення влади до Церкви ще напередодні війни: в листопаді 1939 р. була скасована дія вказівки В. Леніна «Про боротьбу з попами та релігією». Наслідком цього став перегляд справ засуджених на цих підставах; у перший рік після скасування цієї постанови було переглянуто справи 12 тис. засуджених, перегляд продовжувався й надалі. Вирішальний вплив на зміну ставлення влади до Церкви, на думку авторів, справила радянсько-фінська війна. Підтвердженням цього є значне зростання кількості православних храмів (більше ніж на 3 тис.), згортання бойовничої атеїстичної пропаганди та перший у радянській історії випадок поширення впливу СРСР за допомогою Церкви: після приєднання території Волині до СРСР провадилися активні заходи щодо об'єднання пануючої там УАПЦ із РПЦ. Саме непопулярність війни з Фінляндією, яку обґрунтовували пролетарським інтернаціоналізмом, стала причиною реабілітації Церкви як складової національної політики. Таким чином влада забезпечувала собі лояльність населення, яке в більшості залишалося релігійним. Стосовно воєнного періоду праця містить матеріал по обновленському руху²⁵. Обновленці, так само як і патріарша Церква, зайняли патріотичну відносно СРСР позицію. Однак на момент початку війни ця церковна течія вже втратила популярність у суспільстві; на території УРСР існувало лише кілька обновленських громад. До того ж міжнародний авторитет та підтримку мала саме патріарша Церква, і тому влада обрала її за союзника. Розроблення зазначених питань стало внеском дослідників в історіографію радянського суспільства зазначеного періоду; були залучені раніше невідомі документи Політбюро ЦК ВКП(б), особисті фонди Й. Сталіна, В. Молотова, К. Ворошилова та ін. Неоднозначним моментом концепції дослідників є покликання на вказівку В. Леніна «Про боротьбу з попами та релігією» 1919 р. та її скасування рішенням Політбюро в листопаді 1939 р. Ці документи були введені до наукового обігу в середині 1990-х рр., причому посилання на архів, де містилися б оригінали зазначених документів, при їх публікації не фігурували. У численних наукових публікаціях із цього питання переконливо доведена фальсифікація цих документів. Основними її ознаками виступають невідповідність ленінської вказівки реальній політиці більшовиків щодо релігії в 1919 р. та відсутність на момент прийняття вказівки в Москві голови ВЦВК М. Калініна, одного з підписантів цього документа. Метою фальсифікації було прагнення протиставлення поглядів В. Леніна та Й. Сталіна на релігію та реабілітувати останнього в очах громадськості, підкресливши зміну державної релігійної політики ще до нападу Німеччини та її союзників на СРСР²⁶.

²² Васильєва О. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны.

²³ Шкаровский М. Православие при социализме...

²⁴ Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов XX века: Очерки истории / Т. Волокитина, Г. Мурашко, А. Носкова. Москва: РОССПЭН, 2008. 807 с.

²⁵ Лояльний до радянської влади церковний реформістський рух, який мав на меті оновлення, осучаснення церковної практики (ліквідація монастирів, дозвіл єпископам на укладення шлюбу, повернення до апостольського демократизму внутрішньочерковного життя). Виокремився 1922 р. за активного сприяння радянських силових структур, які в такий спосіб прагнули применшити вплив антирадянських православних угруповань та Церкви загалом.

²⁶ Курляндский И. К истории о мнимом повороте Сталина к религии и Православной Церкви. *Вопросы истории*. 2008. № 9. URL: <http://www.rodion.org/relig-071213170004>.

Зміна становища православної Церкви в СРСР на початку війни з Німеччиною розглядається також у праці Ф. Синицина²⁷. Автор докладно, на основі як офіційних документів, так і агітаційних матеріалів, розглянув питання становища Церкви напередодні війни. Дослідник дійшов висновку про неоднозначність політики влади щодо Церкви в передвоєнні роки. З одного боку, в конституції 1936 р. були ліквідовані політичні обмеження прав священників, закріплена свобода віросповідання, почався перегляд справ заарештованих служителів Церкви. З іншого боку, нарощувався тираж антирелігійних видань, продовжувалися репресії щодо священників, хоча й в менших, порівняно із першою половиною 1930-х рр., масштабах. На сторінках атеїстичних видань Церква обвинувачувалася у відсутності патріотизму, відірваності від інтересів народу²⁸. Таким чином, не можна стверджувати про зміну політики радянської влади щодо Церкви напередодні війни. На нашу думку, із таким висновком автора не можна повністю погодитися, адже тут не враховані численні ознаки змін, що наведені в розглянутих вище працях. Не враховано вплив радянсько-фінської війни, поширення влади РПЦ на Волині та ін. Саме напередодні війни новий курс був визначений, однак різко впровадити його в життя було неможливо через сильні атеїстичні та антиклерикальні настрої в радянському суспільстві, свідченням чого є звіти про обговорення проєкту конституції СРСР 1936 р.²⁹ Дослідник порушив також маловивчену проблематику – т. зв. «православне сектантство» в 1941–1942 рр. Загалом його представники займали антирадянську позицію. Причиною цього було сприйняття ними радянської влади як несумісної із християнськими цінностями. Такі релігійні рухи (апокаліпсисти) в 1941 р. були поширені в містах України, зокрема в Києві, Житомирі, Вінниці³⁰. Їхні прибічники були переконані в швидкому поваленні радянської влади, тому й надавали підтримку окупантам. Успіхові подібних вчень сприяла апатія та розгубленість населення перед швидким наступом ворога вглиб радянської території.

Варто звернути увагу й на працю протоієрея В. Ципіна³¹. Автор відзначає посилення релігійних почуттів у суспільстві у зв'язку з війною. Причому найбільше це виявилось, на його думку, у східних регіонах України та Білорусії, де церковне життя напередодні війни було майже зруйноване. Однак релігійність продовжувала залишатися суттєвою складовою масової свідомості сільського населення та людей старшого покоління на противагу загалом атеїстичній радянській молоді. Разом із тим, дослідник залучив незначний масив архівних джерел, що дещо знижує наукову цінність зазначеної праці.

Зарубіжні дослідники відзначали патріотичну позицію Московської патріархії, однак не надавали Церкві великого значення в суспільному житті, орієнтуючись на інформацію з офіційних радянських джерел. Виняток становили проблеми нацистської релігійної політики на окупованих радянських територіях. Релігійне відродження за панування нацистів було єдиним позитивним наслідком їхньої окупаційної політики, у відповідь на що Й. Сталін дозволив вибори Московського патріарха³². Цю позицію поділяв також канадський історик російського походження Д. Поспеловський. Цьому досліднику на основі обмеженої джерельної бази (головним чином, опубліковані на Заході документи та матеріали періодичних видань) вдалося реконструювати процес розвитку та еволюції офіційної православної Церкви в Радянському Союзі. Однак обмеженість джерельної бази призвела до домінування логічного методу, що проявилось й при вирішенні цієї проблеми³³. Така розповсюджена в західній історіографії 1950–1960-х рр. інтерпретація курсу ВКП(б) у церковному питанні не враховувала ту обставину, що на момент обрання Московського патріарха військова ініціатива повністю перейшла до рук радянського командування; якщо би такі мотиви були вирішальними, вибори патріарха відбулися б набагато раніше. У той же час послаблення тиску на православну Церкву із самого початку війни та вільний вибір митрополита Сергія є цілком доведеними фактами.

Окремим напрямом зарубіжної історіографії 1950–1960-х рр. був прорадянський. Характерною рисою цього напрямку, представленого працями Д. Куртіса та К. Грюнвальда³⁴, було виправдання репресій стосовно духовенства та вірян у СРСР напередодні Другої світової війни з позицій їхньої антирадянської налаштованості. Та попри такі заангажовані висновки праці цих істориків містять багато цінного фактичного матеріалу.

²⁷ Синицын Ф. За русский народ! Национальный вопрос в Великой Отечественной войне. Москва: Яуза, Эксмо, 2010. 416 с.

²⁸ Там же. С. 102.

²⁹ Общество и власть. 1930-е годы. Повествование в документах. Москва: РОССПЭН, 1998. 352 с.

³⁰ Синицын Ф. За русский народ! Национальный вопрос в Великой... С. 107.

³¹ Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви 1917–1990: Учебник для православных духовных семинарий. Москва: Издательский дом «Хроника», 1994. 252 с.

³² Ware T. The Orthodox Church. London: Penguin, 1964. P. 155.

³³ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. С. 196.

³⁴ Curtiss J. The Russian Church and the Soviet State, 1917–1950. Boston: Little Brown, 1953. 387 p.; Grunwald C. The churches and the Soviet Union. New York: Macmillan, 1962. 255 p.

Патріотична позиція Московської патріархії залишалася незрозумілою для багатьох зарубіжних дослідників, які очікували загострення у зв'язку з війною відносин між Церквою та державою. Війна була зручним приводом для зведення рахунків з атеїстичною владою. Тому патріотичну позицію більшої частини духовенства Московської патріархії вони пояснювали страхом священників перед радянською владою³⁵.

З-поміж цінних сучасних досліджень зазначеної проблематики варто виділити роботу американського науковця С. Майнера³⁶. Це – найбільш повне в плані використання джерельної бази дослідження з цієї проблематики в західній історіографії. Автор використав документи архівів органів внутрішніх справ, релігійних організацій, зовнішньополітичного відомства, партійних органів, величезну кількість мемуарів. Сильною стороною праці є розроблення взаємозв'язку між національною самосвідомістю та конфесійною приналежністю. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти причини зростання релігійності протягом війни у багатьох народів СРСР, особливо прикордонних. Крім того, розглядають взаємозв'язок між зовнішньополітичною активністю СРСР та змінами в становищі релігії всередині країни. У той же час автор наголошує, що війна сприяла різкому розмежуванню окремих груп радянського суспільства, стала періодом екзистенційного вибору кожної окремої особистості. Дослідник демонструє поліваріативність ціннісних орієнтацій в радянському суспільстві; при цьому визнається єдність більшості населення СРСР на позиціях державного патріотизму, складовою якої була Російська Православна Церква. Окрему увагу автор приділяє становищу іудеїв в радянському суспільстві на початку війни. Наголошується на асиміляторському курсі Москви щодо єврейської культури та релігії; єврейські радянські організації мали, насамперед, політичний, а не культурний характер³⁷. Пов'язано це було скоріше за все із тим, що ця національна меншина займала потужні позиції в кількох іноземних державах, що могло становити загрозу для СРСР.

Цікаву точку зору на передвоєнну політику радянської влади щодо Церкви та трансформацію цієї політики наводить американський дослідник К. Гілл у праці «Радянський Союз у територіях»³⁸. Дослідник стверджує, що головною причиною пом'якшення ставлення влади до Церкви стала агресивна зовнішня політика СРСР. Приєднання до Радянського Союзу значних територій із православним населенням поставило питання про трансформацію церковної політики, адже проведення на новоприєднаних землях антирелігійного курсу 1930-х рр. викликало б масовий протест населення цих регіонів. До того ж вигідно було використати Московський патріархат для поширення радянського впливу на зазначених територіях шляхом підпорядкування місцевих православних громад. Ця теза набуде подальшого розроблення в сучасній російській історіографії.

Отже, історіографія проблеми взаємовідносин та взаємодії Церкви, суспільства та влади в УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками лише починає активно розвиватися. Власне, сама проблема православ'я та суспільство СРСР 1941–1942 рр. потребує подальших досліджень. Досить важко оцінити рівень релігійності в радянському суспільстві на початку війни, оскільки звіти НКВС, спогади та документи партійних органів не узгоджуються між собою, їхні укладачі доходять часом протилежних висновків. Сам характер радянської політичної системи, де вплив суспільства на владу штучно обмежувався, спричиняв недостатню обізнаність влади з існуючими суспільними настроями. Суспільна значущість цієї проблематики зумовлює проблему диктату політичних інтересів над науковими, що веде до ігнорування цілих пластів джерел. У контексті дослідження цієї теми актуальним залишається співставлення релігійної та національної свідомості населення. Також цікавим є аналіз змін в антирелігійній пропаганді на початку війни, а саме дослідження фондів радянських органів, що виконували цензурні функції.

References

Viedienieiev, D. (2010). Orhany derzhavnoi bezpeky SRSR i relihijni ob'iednannia v Ukraini pid chas Velykoi Vitchyznianoї vijny [USSR state security agencies and religious associations in Ukraine during the Great Patriotic War]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the Kurasa Institute of Political and Ethnonational Studies NAN of Ukrainy*, 4.

Vojnalovych, V. (2005). Partijno-derzhavna polityka schodo religii ta relihijnykh instytutsij v Ukraini 1940–1960-ky rokiv: politolohichnyj dyskurs [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: Political Science Discourse]. Kyiv, Ukraine.

³⁵ Константинов Д. Гонимая Церковь (Русская Православная Церковь в СССР). Нью-Йорк: Всеславянское изд-во, 1967. С. 35–36.

³⁶ Майнер С. Сталинская священная война...

³⁷ Там же. С. 59.

³⁸ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: Історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2010. Вип. 13. С. 87–99.

Volokitina, T. (2008). Moskva i Vostochnaya Evropa. Vlast' i cerkov' v period obshchestvennykh transformatsiy 40–50-x godov XX veka: ocherki istorii [Moscow and Eastern Europe. Power and the Church in the Period of Social Transformations of 1940s – 1950s: historical essays]. Moscow, Russia.

Hridina, I. (2006). Pravoslavni viruiuchi Ukrainy v roky Druhoi svitovoi vijny [Orthodox believers of Ukraine during the Second World War]. Donetsk, Ukraine.

Kurlyandskij, I. (2008). O mnimom povorote Stalina k Pravoslavnoj Cerkvi [Stalin's alleged turn towards the Orthodox Church]. *Voprosy istorii – History questions*, 9.

Lysenko, O. (2000). Radians'ki dokumenty pro relihiu ta tserkvu v Ukraini u period II svitovoi vijny: dzhereleznachnyj aspekt problemy [Soviet documents about the religion and the church in Ukraine during World War II: the source research aspect of the problem]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical research in Ukraine*, 10.

Lysenko, O. (1998). Tserkovne zhyttia v Ukraini: 1941–1946 [Church life in Ukraine: 1941–1946]. Kyiv, Ukraine.

Paschenko, V. (2005). Pravoslavna tserkva v totalitarnij derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokov [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 – early 1990s]. Poltava, Ukraine.

Poizdyk, I. (2010). Problemy funktsionuvannia «velykykh» tserkov Ukrainy na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi vijny: istoriografichnyj ohliad [Problems of Ukrainian "big" churches functioning at the initial stage of the Second World War: a historiographical review]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 13.

Вароді Наталія Федорівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри історії та суспільних дисциплін, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II (пл. Кошута, 6, м. Берегово, 90202, Україна).

Varodi Natalia F. – Candidate of Historical Sciences, Docent, Docent of History and Social Sciences Chair, Transcarpathian Hungarian Ferenc Rakoczi II Institute (Beregovo, Ukraine). E-mail: varadinatalia29@gmail.com

ORTHODOXY AND SOCIETY IN THE USSR AT THE BEGINNING OF THE SOVIET-GERMAN WAR: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

The place of religion, in particular Orthodoxy, in the society of the Ukrainian SSR at the beginning of the war with Germany and its allies has been the subject of debate for a long time. It is a factor that necessitated a historiographical analysis of the problem. The purpose of the article is to analyze studies about the status of the Orthodox Church in the Ukrainian SSR at the beginning of the Soviet-German war, to determine their sources and methodological basis, to explain changes in interpretations of the church's place in state and society. The chronological frames of our study covers the period from the beginning of Germany's and its satellites' aggression against the USSR to the occupation by German troops the complete territory of Ukrainian SSR. The geographical frames is limited to the territory of Ukrainian SSR at the beginning of the German aggression, except for the lands annexed by Soviet Union during 1939–1940, because there was no total collectivization and did not take place their comprehensive integration into the Soviet social organism at the moment of Germany's aggression. Our research covers only the territory that was under the control of the Soviet government. The principles of historicism and systematization, methods of comparison and generalization, structuring and analysis were used in the article. It is important to continue scientific research on the relationship between Orthodoxy and society of the Ukrainian SSR in 1941–1942, because it is difficult to assess the level of religiosity in Soviet society at the beginning of the war: NKVD's reports, memoirs and documents of party's institutions don't agree with each other. In the Soviet political system the society influence on the government was artificially limited, so the state organs didn't know public views. Conclusions. In the article the development of views on the role of Orthodoxy in the Ukrainian SSR in this period and traces of the source base formation are summarized. The problems of political influence on the interpretation of this aspect of society in historical science are also highlighted. Historiography of the problem of relations and interaction between church, society and government in the Ukrainian SSR at the beginning of the war with Germany and its allies is just beginning to develop actively.

Key words: Orthodoxy, society, the Second World War, UkSSR, historiography.

Дата подання: 8 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 21 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вароді, Н. Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 137–144. DOI: 10.5281/zenodo.5090010.

Цитування за стандартом APA

Varodi, N. Pravoslavia ta suspilstvo v URSR na pochatku radiansko-nimetskoj viiny: istoriografiia pytannia [Orthodoxy and society in the USSR at the beginning of the soviet-german war: historiography of the issue]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 137–144. DOI: 10.5281/zenodo.5090010.